

University of Groningen

'Mag ons daarop 'n Toekoms bou?' Transnationale identificaties in en door brieven tussen Nederland en Zuid-Afrika, 1946-1952

Henkes, B.

Published in:
Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis

DOI:
[10.18352/tseg.382](https://doi.org/10.18352/tseg.382)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2010

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Henkes, B. (2010). 'Mag ons daarop 'n Toekoms bou?' Transnationale identificaties in en door brieven tussen Nederland en Zuid-Afrika, 1946-1952. *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 7(3), 56 - 86. <https://doi.org/10.18352/tseg.382>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

‘MAG ONS DAAROP ’N TOEKOMS BOU?’

Transnationale identificaties in en door brieven
tussen Nederland en Zuid-Afrika, 1946-1952

Abstract – ‘Can we build a future on that together?’ Transnational identifications in and through letters between the Netherlands and South Africa, 1946-1952

Instead of taking the outcome (the migration) as a point of departure, this article wants to investigate the time when the actors themselves did not know when or if they would become ‘emigrants’. The correspondence between a young man from the Netherlands and a young woman from South Africa between 1946 and 1952 allows us to approach the process of migration not primarily as a logical outcome of structural push factors in the country of origin and pull factors in the land of destination, but as an uncertain outcome of an ambivalent process of identification in a transnational context. Their letters are analysed both as a source of information and as an emotional activity that creates a shared space within which the distance between two worlds is bridged. That makes it possible to show how migration can be accessed as a mental process in a transnational space where identifications based on race, religion and ‘culture’ play a prominent role.

Wat brengt mensen ertoe hun vertrouwde omgeving te verlaten en elders een nieuw bestaan op te bouwen? Het blijft een steeds terugkerende vraag binnen migratiestudies. Beeldspraken zijn even verleidelijk als riskant, maar voor deze gelegenheid wil ik het besluit te emigreren naar een ander werelddeel vergelijken met het besluit je leven te gaan delen met een vaste partner. In beide situaties brengen de betrokkenen verschillende leefwerelden bij elkaar waardoor er een nieuwe situatie tot stand komt. Zij kunnen onmogelijk voorzien waar ze aan beginnen, hoe lang en intensief de aanloop naar de definitieve stap ook is geweest. Het is een wezenlijk nieuwe situatie die van te voren wel verkend kan worden, maar waarvan de uitkomst nog valt te bezien. Als ze er niet mee uit de voeten kunnen, is er soms nog wel een uitweg – maar ze komen nooit meer terug op het punt dat ze hebben verlaten. Kortom: het gaat

hier om een weloverwogen, maar daarom niet minder onbesuisde sprong voorwaarts.¹

Het kan zijn dat de ene sprong een andere teweeg brengt. Een dubbele salto, als het ware. Hartstochtelijke gevoelens voor een potentiële levenspartner kunnen een emigratieproces in gang zetten en omgekeerd, of tegelijkertijd, kan het verlangen om te emigreren de liefde voor een partner in een ander land of werelddeel oproepen en onontkoombaar maken. Dat ‘overkwam’ de Nederlander Pim de Valk, die in het najaar van 1952 naar Zuid-Afrika vertrok. ‘Overkwam’ zet ik hier tussen aanhalingstekens, omdat ik zowel de emigratie als het huwelijk beschouw als een min of meer doordachte (zo men wil ‘rationele’) afweging, zij het dat die afweging steeds herzien kan worden en in sterke mate bepaald wordt door een mengeling van emoties, zoals verlangen, onbehagen, hoop, angst, nieuwsgierigheid of verantwoordelijkheidsgevoel. Juist daarom had de keuze ook heel anders kunnen uitpakken.

In het navolgende wil ik nagaan hoe Pim de Valk in het najaar van 1952 tot de risicovolle sprong van de kade in Rotterdam op het schip naar Zuid-Afrika is gekomen. Een sprong die hij lange tijd voor onmogelijk hield en die zeker niet naadloos paste in de lijn der verwachtingen rond zijn individuele biografische traject, ook al voegde hij zich daarmee wel bij de vele honderdduizenden Nederlanders die in de jaren 1950 hun land zouden verlaten.² In de migratieliteratuur is er veel geschreven over de zgn. *push*- en *pull*-factoren die een beweging van het ene naar het andere land op gang brengen. De emigratie wordt dan verklaard uit economische, sociale, en cultureel-politieke ontwikkelingen in het land van herkomst en het bestemmingsland.³ Ook zijn er psychosociale inventarisaties gemaakt van persoonlijkheidskenmerken en

1. Vgl. Eelco Runia's ‘committing history’ project, waarin hij er de nadruk op legt dat menselijk gedrag vaak bepaald wordt door de situatie waarin het plaats vindt in plaats van andersom. Zie ook: Jaap den Hollander en Rik Peters (eds.), *Vertigo, de wil om te springen* (in voorbereiding).

2. Marijke van Faassen, ‘Min of meer misbaar: naoorlogse emigratie vanuit Nederland’ in: Saskia Poldervaart, Hanneke Willems en Jan Willem Schilt (eds.), *Van hot naar her. Nederlandse migratie vroeger, nu en morgen* (Amsterdam 2001) 50-67. Voor meer specifiek onderzoek over de naoorlogse emigratie vanuit Nederland naar Zuid-Afrika: J.B. in den Bosch, *De Nederlandse immigranten in Kaapstad, 1957-1959, deel I en II* (z.p., z.d.); A.P. du Plessis, *Die Nederlandse emigrasie na Suid-Afrika. Sekere aspekte rakende voorbereiding tot aanpassing* (Amsterdam 1956); J.F. Loedolff, *Nederlanse Immigrante. ’n Sociologiese ondersoek van hul inskakeling in die gemeenskapslewe van Pretoria* (Kaapstad/Pretoria 1960); Erica Meijers, *Blanke broeders-zwarte vreemden. De Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de apartheid in Zuid-Afrika 1948-1972* (Hilversum 2008) 20-63.

3. De gebruikelijke verklaring van migratiebewegingen op grond van structurele *push*- en *pull*-factoren stelde ik eerder ter discussie in Barbara Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995) 25.

motieven van individuele emigranten die hen in beweging brachten.⁴ Zonder aan dergelijke verklaringen voor een migratiebeweging af te willen doen, moeten we constateren dat de uitkomst (de emigratie) steeds het uitgangspunt vormt om te onderzoeken hoe men zover is gekomen. Dit levert een *finalistisch* beeld op van een historisch proces waarvan de uitkomst bij voorbaat vaststaat. Dit finalistische karakter van de migratiegeschiedschrijving kan open gebroken worden door te kijken naar de tijd waarin de betrokkenen zelf nog niet wisten of en wanneer zij 'emigrant' zouden worden.

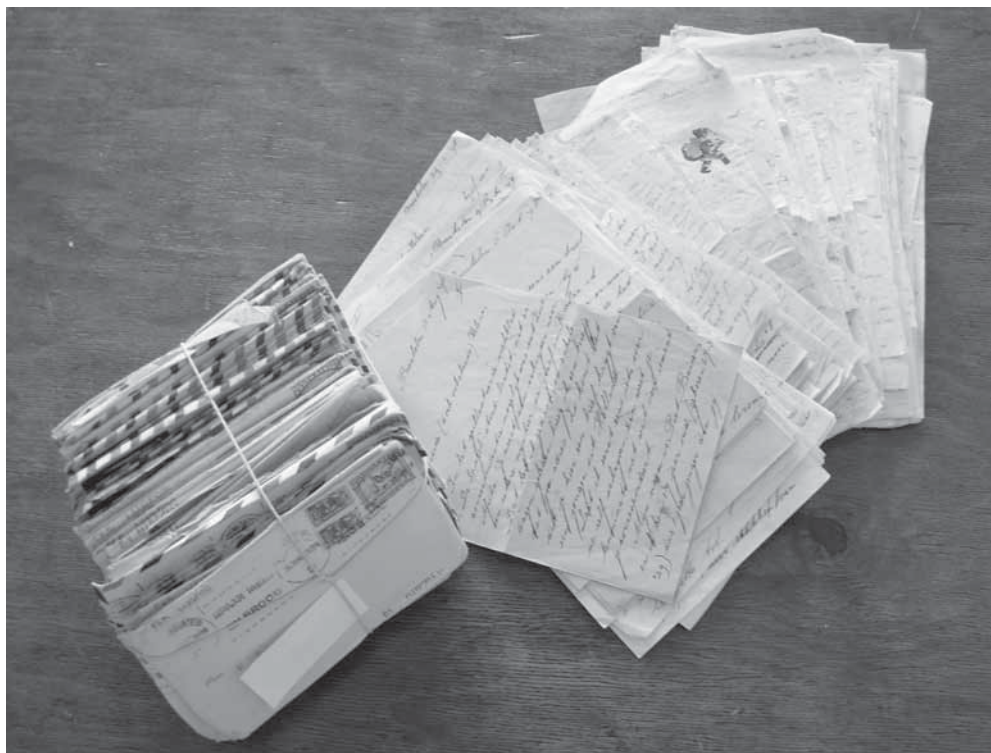
Pim de Valk (Breukelen 1929) en Lena Dusseljee (Bloemfontein 1930) overhandigden mij het unieke materiaal dat zo'n benadering mogelijk maakt: een vrijwel complete collectie van 190 brieven die zij uitwisselden in de periode tussen augustus 1946 en september 1952.⁵ Belangrijk is dat de inhoud van een dergelijke briefwisseling wezenlijk verschilt van de informatie die achteraf tot stand komt, bijvoorbeeld tijdens gesprekken, of in antwoord op hedendaagse vragenlijsten en op enquêtes van sociale wetenschappers die in de jaren 1950 en 1960 aan Nederlandse emigranten werden voorgelegd.⁶ Dan wordt teruggekeken op een eenmaal genomen beslissing met vergaande gevolgen en neigt men tot een sluitend verhaal, liefst met een goede afloop. Iets soortgelijks geldt voor correspondenties die na het vertrek op gang kwamen tussen emigranten en achterblijvers in het land van herkomst.⁷ Anders ligt dat voor een 'correspondentievriendschap', zoals die tussen Pim de Valk en Lena Dusseljee tot bloei kwam: een briefwisseling tussen onbekenden uit verschillende werelddelen die door oproepen in de media of via andere bemiddelende instanties tot stand zijn gekomen. Vaak ging het om adolescenten die werden gedreven door nieuwsgierigheid naar een onbekende wereld aan de

4. Voor de naoorlogse emigratie geldt dat met name voor de in 1954 door de overheid geïnitieerde wetenschappelijke reeks *Studies over de Nederlands emigratie* (1958-1962). Vgl. In den Bosch, *De Nederlandse immigranten in Kaapstad*. Zie voor een overzicht van de relevante literatuur over de naoorlogse emigratie: Van Faassen, 'Min of meer misbaar'.

5. Pim de Valk nam in de zomer van 2006 contact met mij op na een 'Oproep' in het maandblad *de Nederlandse Post in Zuid-Afrika* (juni/juli 2006) 16 vanwege mijn onderzoek naar migranten die vanuit Nederland naar in Zuid-Afrika waren gekomen gedurende de twintigste eeuw. Hij en zijn vrouw overhandigden mij hun brieven (83 van haar hand en 107 van de zijne) tijdens een bezoek bij hen thuis in Johannesburg in het voorjaar van 2008. Hun namen zijn vervangen door een pseudoniem.

6. Voor mijn eigen onderzoeksproject worden ook vragenlijsten ingezet en gesprekken met (r)emigranten en hun achtergebleven verwanten gevoerd. Voor de enquêtes van sociale wetenschappers zie noot 4.

7. In de migratieliteratuur worden deze briefwisselingen vaak aangemerkt als motor voor een ketting- of relatiemigratie van familie, bekenden, dorpsgenoten of zelfs onbekende landgenoten. Vgl. David A. Gerber, *Authors of their lives. The personal correspondence of British Immigrants to North America in the Nineteenth Century* (New York 2006) 9, en Annemieke Galema, *Frisians to America 1880-1914. With the baggage of the fatherland* (Groningen 1996) 95-III.

Brievencollectie van Pim de Valk en Lena Dusseljee (particuliere collectie B. Henkes, Amsterdam).

andere kant van de epistolaire lijn. Emigratie – al dan niet in combinatie met een huwelijk – was niet per se het vooropgezette doel,⁸ al kon het daar uiteindelijk wel op uitlopen indien op het juiste moment de juiste snaren werden geraakt en de noodzakelijke middelen voorhanden waren. Veel vaker zullen correspondentievriendschappen in stilte zijn geëindigd, wanneer de nieuwsgierigheid niet langer gevoed werd en andere zaken de aandacht opeisten. Want het vergde de nodige inspanning en verbeeldingskracht om een dergelijk contact op afstand te blijven onderhouden.

In tegenstelling tot briefwisselingen tussen emigranten en hun verwanten of vrienden die achterbleven, ontbrak in veel correspondentievriendschappen een gedeelde persoonlijke voorgeschiedenis. Deze briefschrijvers begonnen schijnbaar vanuit het niets. Slechts de post bood een draagvlak om een nieuwe, gedeelde wereld te creëren op papier, waarin verhalen over

8. Vgl. Suzanne M. Sinke, 'Marriage through the mail: North American correspondence marriage from early print to the Web', in: Bruce S. Elliott, David A. Gerber en Suzanne M. Sinke (eds.), *Letters across borders: The epistolary practices of international migrants* (New York 2006) 75-94.

het land, de familie en vrienden van de één deel konden gaan uitmaken van de belevingswereld van de ander. De brieven *weerspiegelden* niet alleen de uitwisseling tussen verschillende werelddelen, maar zij *vormden* tegelijkertijd ook een nieuwe, gedeelde wereld. In navolging van Benedict Anderson zou ik die een ‘verbeelde gemeenschap’ willen noemen. Anderson hanteert dit begrip om te verklaren hoe mensen zich kunnen gaan identificeren met de natie en met landgenoten, die zij nooit persoonlijk hebben ontmoet of zullen leren kennen. Met zijn onderzoek naar de reële en bindende kracht van de verbeelding voor gemeenschapsvorming, heeft hij anderen geïnspireerd bij de bestudering van identificaties en gemeenschapsvorming langs andere dan nationale lijnen.⁹ Dat geldt ook voor deze bijdrage over de vraag hoe Pim de Valk en Lena Dusseljee met hun briefwisseling deel uitmaakten van een proces van ‘identificatie in transnationaal verband’¹⁰ tussen Nederland en Zuid-Afrika. Hun brieven worden in dit artikel niet alleen benaderd als een *bron van informatie* over hun ervaringen en over de gevoelens en gedachten die zij daarin onthullen, maar evengoed als een *concrete activiteit* waarmee de briefschrijvers (ondersteund door een wereldwijd postsysteem) een gedeelde ruimte tot stand brengen waarbinnen de afstand tussen hun beider leefwerelden overbrugd kan worden.

De privécorrespondentie tussen Pim de Valk en Lena Dusseljee stelt mij in staat een voorbeeld aan te dragen voor de manier waarop historici de imaginaire ruimte tussen twee of meer landen in het hart van hun analyse kunnen plaatsen. Emigratie wordt dan niet langer benaderd als een *logische* uitkomst van structurele *push*factoren in het land van herkomst en *pull*factoren in het bestemmingsland en evenmin als de uitkomst van psycho-sociale kenmerken van de betreffende emigranten, maar als een *onzekere* uitkomst van een complex aan, vaak tegenstrijdige, beeldvorming en ambivalente identificatieprocessen dat wereldwijd gestalte kreeg in het decennium na het einde van de Tweede Wereldoorlog.

9. Benedict Anderson, *Imagined communities* (1976). Vgl. Marcel Broersma en Joop W. Koopmans (eds.), *Identiteitspolitiek. Media en de constructie van gemeenschapsgevoel* (Hilversum 2010).

10. Vrij naar Abram de Swaan, ‘Identificatie in uitdijende kring’, *Amsterdam Sociologisch Tijdschrift* 20:3 (jan. 1994) 6-24. Terwijl De Swaan deze term reserveert voor identificaties die zich in de loop van de modernisering verbreden van de familie en de nabuurschap naar de natiestaat, kijk ik naar identificaties die zich – eveneens onder invloed van moderniseringsprocessen en de daarmee verwante migratiebewegingen – uitbreiden van het land waarin men geboren is, naar andere landen waarin men zich thuis of waarmee men zich verwant voelt. Zie ook Barbara Henkes, ‘Letter-writing and the construction of a transnational family. A private correspondence between the Netherlands and Germany, 1920-1949’, in: Alfred Hornung, Marijke Huisman, Anneke Ribberink en Monica Soeting (eds.), *Life Writing in Europe* (Heidelberg 2011 – in voorbereiding)

Vreemd en toch zo vertrouwd: overeenkomstige taal, religie en levensfase

‘Als de auto al voor staat, kruip ik nog eenmaal achter het kleine orgeltje. Het is zo heerlijk om op deze manier los te laten.

“Ik weet aan wien ik mij betrouwe
al wisselen ook dag en nacht;
Ik ken de Rots waarop ik bouwe,
Hij feilt niet, die Uw heil verwacht.
Eens, aan de avond van mijn leven,
Breng ik, van zorg en strijden moe:
Voor elke dag, mij hier gegeven
U hoger, reiner loflied toe”

Nog even een blik in de kamer, de auto stond al voor. Enkele burens stonden er omheen die allemaal nog een hand gaven. Daar gaan we dan: Vaarwel, Breukelen’.¹¹

Pim de Valk was 23 jaar oud toen hij in september 1952 afscheid nam van zijn ouderlijk huis. Gewapend met een koperen verlovingsring en een intens Godsvertrouwen aanvaardde hij de reis naar Zuid-Afrika. Daar zou hij zijn opwachting maken bij Lena Dusseljee, een jonge Afrikaner vrouw die hij nog nooit in levende lijve had ontmoet. Toch hadden zij al jarenlang lief en leed met elkaar gedeeld. Hun kennismaking was zes jaar eerder begonnen met een oproep in het geïllustreerde christelijke weekblad *De Spiegel*: ‘Zoek een pennemaat in Zuid Afrika’. Toen Pim daarop reageerde, verwachtte hij dat het om een jongeman zou gaan, maar hij kreeg het adres van Lena toegestuurd.¹² In zijn eerste brief stelde hij zich voor als een gereformeerde jongen van zeventien jaar oud. Een bijgestuurde foto gaf een indruk van hemzelf en zijn naaste familie: vader, moeder, drie broers en drie zusters. Ze woonden aan het Domineeslaantje vlak bij het Merwedekanaal met ‘een prachtig uitzicht’ op alle schepen die voorbij voeren. Pim schreef dat hij zijn vader hielp bij het maken van ‘keuken- en kinderkamerdingen van hout’.¹³ Uit latere brieven wordt duidelijk dat hij sinds zijn veertiende bij zijn vader in de werkplaats werkte en vooral houten poten draaide, ook al had hij graag willen doorleren

11. Pim de Valk, ‘BREUKELLEN – JOHANNESBURG’, reisverslag op basis van dagelijkse aantekeningen gedurende zijn reis naar Zuid-Afrika (z.d., z.p.). Particuliere Collectie B. Henkes, Amsterdam.

12. Brief van 29 dec. 1946 van Pim de Valk aan Lena Dusseljee (voortaan: van Pim). Zie aankondiging in *De Spiegel* van 20 juli 1946, no 41, p10, rubriek: Contact met de redactie.

13. Brief van 18 aug. 1946 van Pim.

voor onderwijzer of dominee.¹⁴ Verder memoreerde hij in zijn eerste brief de hongertochten die hij had ondernomen gedurende de recente oorlogstijd. 'Vel over been' was hij toen, maar nu was alles weer goed, ondanks de schaarste. Voedselproducten zouden nog jaren lang op de bon blijven, maar postpapier en enveloppen waren inmiddels voldoende voor handen. Pim verheugde zich in augustus 1946 op 'een lange, gezellige correspondentie'.¹⁵

In reactie op Pims eerste brief stuurde de toen zestienjarige Lena op haar beurt foto's van zichzelf met haar ouders, haar beide zusters en haar inwonende oma. Haar vader was werkzaam bij de politie in Bloemfontein en zelf zat ze daar op de middelbare school (*Hoërskool*).¹⁶ Dankzij de brieven kunnen we haar volgen tijdens schoolfeestjes en na haar eindexamen, wanneer ze een cursus stenografie (*snelskrif-tikster*) gaat doen en vervolgens vertrekt naar Pretoria voor een opleiding tot verpleegster. Ook Pims brieven laten een ontwikkeling zien: hij behaalde zijn middenstandsdiploma, kreeg orgellessen en was actief lid van de christelijke Jongelieden Vereeniging op Gereformeerde Grondslag. Eenmaal in militaire dienst leerde hij autorijden en werkte zichzelf op van soldaat tot korporaal. Toen korporaal De Valk ruim twee jaar later, in maart 1951, zijn burgerbestaan weer oppakte, stond zijn toekomst open.

Bij alle veranderingen vormde hun correspondentie een constante factor, die uiteindelijk van doorslaggevende betekenis was voor de emigratie van Pim de Valk naar Zuid-Afrika. Maar emigratie was niet de inzet waarmee zij hun briefwisseling begonnen. Nieuwsgierigheid vormde het uitgangspunt bij de start: beiden hadden de behoefte hun horizon te verbreden. En zij waren niet de enigen. Correspondentievriendschappen waren in de naoorlogse tijd razend populair,¹⁷ zo blijkt ook uit de bemiddeling van Pim en Lena ten bate van leeftijdsgenoten in hun naaste omgeving die een overzeese briefwisseling wilden aangaan.¹⁸ Na vijf jaar isolement in oorlogstijd hunkerden velen ernaar hun blik op de wereld te verruimen, terwijl de mogelijkheden om

14. Brieven van 6 okt. 1946, 19 jan. 1947, 22 aug. 1948, kerst 1948, 10 juli 1949, 6 aug. 1950 van Pim.

15. Brief van 18 aug. 1946 van Pim.

16. Brief van 24 nov. 1946 van Lena (hier nog ondertekend met Helena) Dusseljee aan Pim (voortaan: van Lena).

17. Alleen al uit de naoorlogse jaargangen van het weekblad *De Spiegel* blijkt hoe groot de behoefte aan correspondentievriendschappen was. In het nummer van 29 juli 1946 laat de redactie weten geen correspondentieadressen in het buitenland meer te kunnen leveren. De lezers wordt aangeraden om zich tot 'een vereeniging voor jeugdverkeer of dergelijke' te richten. Desondanks wordt in het nummer van 3 mei 1947 toch weer melding gemaakt van 100 adressen van Zuid-Afrikaanse meisjes tussen 15 en 22 jaar die willen corresponderen. Vanaf 1950 wordt een nieuwe rubriek in het leven geroepen: 'Correspondentieclub' met opgave van honderden contacten voor correspondentievriendschappen over de hele wereld waaronder ook Zuid-Afrika.

18. Brieven van 20 juli 1947, 31 aug. 1947, 13 dec. 1947 van Pim en brieven van 30 juli 1947, 10 sept. 1947, 24 dec. 1947 van Lena.

daadwerkelijk in beweging te komen nog beperkt waren in de naoorlogse tijd van wederopbouw.¹⁹ Lena droomde ervan ‘om eendag deur die wereld te reis’²⁰ en ook Pim verlangde er naar meer van de wereld te zien.²¹ Op papier konden de briefschrijvers in ieder geval een indruk krijgen van het leven elders. Ze prikkelden elkaars fantasie met lyrische beschrijvingen van suikerzoete watermeloenen en bloeiende appel- en perenbomen, ze stuurden elkaar foto’s en geschenken en deelden ervaringen. Hun contact raakte spoedig gekruid met een vleugje hetero-erotische spanning, zoals blijkt wanneer Pim na ruim een jaar met zoveel woorden schrijft dat hij bang is dat Lena van hem gaat houden: ‘Want [...] als wij van elkaar zouden houden, dan zou jij nooit met een jongen mogen meegaan en ik niet met een meisje’. Waarop Lena hem laat weten dat ze nog helemaal niet kan zeggen of ze van hem houdt of niet en dat ze sowieso niet met jongens (*seuns*) mag uitgaan van haar ouders zolang ze nog op school zit.²²

De bereidheid om zich in elkaars leefwerelden te verdiepen werd weliswaar gestimuleerd door nieuwsgierigheid naar het onbekende, maar om tot een uitwisseling te kunnen komen waren er ook gedeelde aanknopingspunten nodig. Die vonden de beide briefschrijvers op tal van terreinen: voorop stond dat zij zich over en weer goed konden uitdrukken op papier, mede gestimuleerd door een gedeelde interesse in (veelal christelijke) lectuur en Bijbelstudie. Naast hun gezamenlijke oriëntatie op het protestants christendom droeg ook hun adolescentie bij aan een wederzijdse betrokkenheid. Ze verkeerden in eenzelfde zoekende levensfase, waarin ze hun enthousiasme en twijfels over opleiding, toekomstig werk, liefde, seksualiteit en geloof konden verwoorden en met elkaar delen. De betekenis van de protestants-christelijke religie als een van de peilers van hun briefwisseling valt niet te onderschatten, zeker niet in de Nederlandse en Zuid-Afrikaanse context van die tijd.²³ In Nederland waren de verzuilde structuren na de oorlog weer hersteld en uit Pims brieven blijkt wel hoezeer hij zich vereenzelvigde met een orthodox gereformeerde levensstijl. Van haar kant was ook Lena als blanke

19. Vgl. J.H. Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant. De emigratie van Nederlanders naar Australië 1946-1986* (Delft 1987) 94.

20. Brief van 14 dec. 1946 van Lena.

21. Zo besluit Pim zijn brief van 20 juli 1947 over een complete wereldreis met ‘Lekker is dat, hè Lena, om in de verbeelding te leven’.

22. Brief 26 okt. 1947 van Pim en van 9 nov. 1947 van Lena.

23. Over hun geloof – ze sturen elkaar Bijbels in het Afrikaans en Nederlands – en over de veelal religieus getoonzette lectuur die ze lezen, hebben ze heel wat uit te wisselen. Zo noemt Lena onder meer ‘Die uitgeskeurde Bijbelblad’, ‘Die wat agterblij’, ‘Die hande wat die spijkers ingeslaan het’ en meerdere titels van de Amerikaanse dominee Lloyd C. Douglas, terwijl Pim haar onder meer wijst op de boeken van de christelijke kinderboekenschrijver G.W. van der Hulst, de vu-hoogleraar psychologie J. van der Watering met zijn studie over puberteit en de orthodox protestantse arts Paul Tournier.

Afrikaanse verankerd in een protestants-christelijke traditie, die zich naast of tegenover een katholieke of meer verlicht protestantse (anglicaanse) cultuur van vooral Engelstalige blanken profileerde. Dat Lena en Pim elkaar door bemiddeling van een protestants-christelijk medium hadden getroffen was dan ook geen toeval. Het weekblad *De Spiegel* behoorde tot de protestants-christelijke zuil. Als een correspondentievriendschap via een oproep in dat blad tot stand kwam, dan werd dat als vanzelfsprekend geschraagd door een overeenkomstige geloofsovertuiging.

Daarnaast vormde ook de taalverwantschap tussen het Nederlands en het Afrikaans een belangrijk element om het gevoel van gemeenzaamheid te onderbouwen die de correspondentie gaande hield. Dat beide partijen met elkaar in hun eigen taal konden communiceren was méér dan alleen een prettige bijkomstigheid. Het gaf ook voedsel aan de idee van een gedeelde herkomst. 'Keuken' was bijvoorbeeld een woord van Pim dat Lena aanvankelijk niet kon plaatsen. Haar moeder stond eveneens voor een raadsel, maar uiteindelijk bood oma de oplossing. Die kon haar vertellen dat keuken een 'kombuis' was, schreef ze.²⁴ Pim reageerde enthousiast: 'Aan het woord "kombuis" kan je echt zien dat Jan van Riebeeck, die, zoals je zeker zult weten, de eerste kolonie aan de Kaap heeft gesticht, een echte zeeman was. Want hier in Holland spreken ze alleen op een schip van een kombuis, en gewoon in de huizen van een keuken'.²⁵ De taalovereenkomsten boden Pim een direct aanknopingspunt om via het koloniale verleden Nederland met Zuid-Afrika te verbinden. Of meer precies: om de verbinding te leggen van Nederlanders met Afrikaanssprekende blanken in dat land.

Tegelijkertijd gaven de verschillen een exotisch tintje aan het contact. Met de witte, roze of blauwe luchtpostvellen, de uitheemse postzegels, foto's en soms ook geschenken viel een stukje Zuid-Afrika op de Hollandse deurmat, en andersom brachten zij, bijvoorbeeld met een verslag van de Elfstedentocht, een vleug van de Hollandse vrieskou naar het zomerse Bloemfontein.²⁶ Het tastbare contact met een onbekende wereld verhoogde de status van de ontvangers. Nadat Lena in juni 1947 een portefeuille naar Pim stuurde, schreef hij dat anderen er 'meteen verliefd en jaloers' op waren. 'Het is ook een ding, zoals je hier nog lang niet kopen kunt'.²⁷ Van haar kant meldt Lena hoezeer zij benijd werd door haar vriendinnen als die het juwelenkistje zagen dat Pim voor haar had gemaakt.²⁸ De betekenis van het overzeese contact bleef niet beperkt tot de wereld die zij op papier tot leven brachten, maar ging deel uitmaken van hun sociale identiteit – zoals omgekeerd die sociale identiteit

24. Brief van 27 nov. 1947 van Lena.

25. Brief van 8 dec. 1946 van Pim.

26. Brief van 9 mrt. 1947 van Pim.

27. Brief van 15 juni 1947 van Pim.

28. Brief van 2 okt. 1947 van Lena.

vorm gaf aan hun epistolaire praktijk. De briefwisseling bood Pim en Lena een ruimte waarbinnen zij bouwden aan een beeld van zichzelf en hun naaste omgeving. Daarbij spiegelde zij zich in het beeld – en dus ook de taal – van de ander. In Pims geval gebeurde dat letterlijk: vanaf november 1947 gaat hij over op een vorm van Afrikaans dat hij ontleent aan Lena’s brieven.²⁹ Als Lena hem bijvoorbeeld schrijft dat ze besloten heeft zich niet te druk te maken over de hoge examendruk en ‘die blinkkant van ’n saak wil blijven sien’,³⁰ antwoordt Pim: ‘Ek vind dit so baie fijn, dat jii [...] ’n blinkkant op soek. Ek hou van die mense’.³¹

Het zoeken naar een gemeenschappelijke taal beperkte zich niet tot de woordkeus. In hun brieven laten beiden zich kennen als opgewekte en praktische geesten die, vertrouwend op Gods leiding, de toekomst tegemoet gaan. Naast God vormt ook de Familie een belangrijke houvast en dus een ordenend principe voor hun briefwisseling. Vanaf de eerste brieven en foto’s werden zij geïntroduceerd in elkaars familiekring. ‘Ek moet sê jii en jou huisgesin is vir mij al soos ou bekendes en dit voel vir mij of ek julle al jare ken’, schrijft Lena naar aanleiding van de eerste foto’s die Pim stuurde.³² Pim verzuimt vrijwel nooit de hartelijke groeten te doen aan haar ouders en zusters, of beterschap te wensen als er sprake is van ziekte. Verjaardagen, examenuitslagen, en ook nationale of christelijke feestdagen in Nederland en Zuid-Afrika worden niet alleen beschreven maar ook meebeleefd. De overige familieleden laten zich in dit proces van gemeenschapsvorming niet onbetuigd. Zo sturen de moeders elkaar kerstkaarten en wordt Pim verrast door een geschenk van Lena’s jongste zus, die voor hem een Hollands meisje op klompen heeft getekend.³³ Met hun brieven brengen zij een proces op gang dat aangeduid kan worden met ‘identificatie in transnationaal verband’: er ontstaat een ruimte waarin de identificaties met de eigen familie, kerk en natie zich verbreden naar die van de ander.

Het blanke beschavingsnarratief als gedeeld referentiekader

Het proces van identificatie in transnationaal verband dat zich door de briefwisseling van Pim en Lena ontspon, werd aangedreven door de idee van ‘stamverwantschap’ tussen de Nederlanders en het Afrikaner volksdeel in Zuid-Afrika dat sinds het einde van de negentiende eeuw opgeld deed in

29. De citaten uit de correspondenties worden letterlijk overgenomen, inclusief Pims eigen creatieve vormgeving van het Afrikaans.

30. Brief van 11 aug. 1948 van Lena.

31. Brief van 22 aug. 1948 van Pim.

32. Brief van 14 dec. 1946 van Lena.

33. Brief van 9 feb. 1947 van Pim.

beide landen. Destijds vormde de opstand van 'de Boeren' tegen de Britse annexatie van Transvaal en de Oranje Vrijstaat het startschot voor een massale steunbetuiging aan de Boeren, die zich later Afrikaners gingen noemen. In Nederland 'herontdekte' men de Boeren als verre nazaten van Hollandse kolonisten uit de zeventiende eeuw die een dappere strijd voerden tegen het Britse imperialisme: eerst door de Kaap te verlaten en als Voortrekkers de wildernis in te trekken, vervolgens door hun onafhankelijke republieken tegen de Britten te verdedigen. Hoewel de strijdlustige identificatie van Nederlanders met de Afrikaners na hun verlies van de Britten in de Anglo-Boeren oorlog in 1902 taande, bleef de idee van 'stamverwantschap' – gevoed door een overeenkomstige taal en een protestants-christelijke levensbeschouwing – springlevend.³⁴ Dat gold al helemaal voor de orthodox gereformeerde kring waartoe Pim de Valk behoorde, en ook onder de Afrikaners in de Oranje Vrijstaat was die idee populair. In die zin waren Lena en hij weliswaar vanuit 'het niets' begonnen aan hun briefwisseling, maar vonden zij de nodige aanknopingspunten in het Nederlandse koloniale verleden voor een gevoel van gemeenschappelijkheid in het heden.

Beiden leefden in een omgeving waar de idee van stamverwantschap gepaard ging met positieve beelden over elkaars land en 'volk', hetgeen de interesse voor elkaars leefwereld nog versterkte. 'Ik vind het erg fijn als je veel vraagt. Over Holland, over mijn werk, enfin, over alles. Ik zou graag eens wat weten over het leven in Zuid-Afrika', schrijft Pim in zijn tweede brief.³⁵ In haar tweede brief laat Lena hem weten dat ze 'baie bly' zal zijn als Pim haar een boekje over Holland stuurt waardoor ze meer over het land te weten kan komen.³⁶ Nadat Pim haar blaadjes heeft toegestuurd over Hollandse boerderijen en klederdrachten reageert Lena prompt met een boekje met foto's over Bloemfontein.³⁷ De geografie, geschiedenis en politieke verhoudingen van beide landen vormen terugkerende thema's in hun brieven.

34. Vgl. G.J. Schutte, *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie. Over stamverwantschap, Boeren vrienden, Hollanderhaat, Calvinisme en apartheid* (Franeker 1986). Bart de Graaff, *De mythe van de stamverwantschap: Nederland en de Afrikaners, 1902-1930* (Amsterdam 1993). Beide auteurs benadrukken dat na de nederlaag in 1902 de belangstelling voor Zuid-Afrika in Nederland sterk afnam, maar dat een gevoel van 'stamverwantschap' m.n. in academische kring bleef bestaan. In mijn *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit, 1918-1948* (Amsterdam 2005) kwam ik tot de conclusie dat de idee van stamverwantschap zeker gedurende het interbellum leefde onder een groot deel van de Nederlandse bevolking. Vgl. H.W. von der Dunk, 'De grootnederlandse gedachte: geen tic van excentrieke heren', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97 (1984) 207-213.

35. Brief van 6 okt. 1946 van Pim. Aanvankelijk stuurde Pim de Valk zijn brieven per boot vanwege de kosten. Die scheepspost kon toen maanden in beslag nemen. Vanaf jan. 1947 stuurt hij zijn brieven met de luchtpost en gaan er zo'n 10 dagen overheen voordat ze op de plek van bestemming aankomen.

36. Brief van 14 dec. 1946 van Lena.

37. Brief van 9 mrt. 1947 en brief van 20 apr. 1947 van Lena.

Pim illustreert zijn beschrijving van de indeling van Nederland in (toen nog) elf provincies met een kaart,³⁸ terwijl Lena hem voorlicht over de stichting van de twee Boerenrepublieken en de ‘Boesmans, die de Voortrekkers baie sonde en ergernis veroorsaak het’.³⁹ In hedendaagse termen zou je het een informele ‘inburgeringscursus’ kunnen noemen die zij elkaar voorlegden. Met hun brieven wekten ze niet alleen belangstelling voor zichzelf en hun eigen land, maar raakten ze ook ingewijd in de bijzonderheden en ontwikkelingen van de ander en zijn/haar leefomgeving.

Het soort informatie dat zij elkaar aanreikten of waaraan voorbij werd gegaan, werd uiteraard beïnvloed door de positie van waaruit zij zichzelf en hun omgeving waarnamen. Zowel Pim als Lena zagen zichzelf als blanken van Europese herkomst.⁴⁰ Dat was vanaf het begin af aan een vanzelfsprekendheid, die met de uitwisseling van de eerste foto’s stilzwijgend werd bevestigd. Blank-zijn was de norm waarover verder met geen woord werd gerept. Beiden maakten deel uit van een koloniale geschiedenis waarin het denken over een blanke, van oorsprong Europese, beschaving een belangrijke factor was voor hun visie op de maatschappelijke verhoudingen, zowel binnen de eigen natie als wereldwijd. Zo schreef Lena, in het vooruitzicht van de jaarlijkse viering van Heldendag op 10 oktober 1947 over haar voorouders die de ‘woeste’ binnenlanden waren ingetrokken. Zij hadden moeten vechten tegen ‘wilde barbare, leeus, tirs, ens, ens’. Maar uiteindelijk waren ze erin geslaagd beschaving in de wildernis te brengen. Daarop volgt een toelichting op het huidige ‘naturelle-vraagstuk’: ‘Die kaffers wil op gelyke voet met die witmense gestel wees. Dat kan mos nie gebeur nie en as dit gebeur vlug ek na ’n ander land waar daar geen kaffers is nie’.⁴¹ Pim reageert per ommegaande als een redder in nood: als Lena wil vluchten, moet ze maar naar Holland komen, ‘want hier zijn geen kaffers’.⁴²

Dat Nederland evengoed kampte met conflicten die het gevolg waren van een koloniale geschiedenis, blijkt uit diezelfde brief waarin Pim aankondigt dat hij gekeurd moet worden met het oog op zijn naderende dienstplicht. Het was de tijd van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog (1945-1949) toen Nederland, na de capitulatie van Japan, weigerde de koloniale macht over te dragen aan de Indonesische nationalisten. Nadat Pim heeft geschreven dat hij er naar uitziet de troepen in Nederlands-Indië te gaan versterken en Lena daar verwonderd op reageert,⁴³ realiseerde hij zich dat die uitspraak

38. Brief van 9 feb. 1947 van Pim.

39. Brieven van 2 juli, 2 okt. 1947, 10 en 24 dec. 1947 van Lena.

40. In een brief van 2 okt. 1947 vermeldt Lena dat beide voorouders van haar moeder en vader uit Frankrijk afkomstig waren.

41. Brief van 2 okt. 1947 van Lena.

42. Brief van 26 okt. 1947 van Pim.

43. Brief van 9 nov. 1947 van Lena.

enige toelichting behoeft. In een volgende brief schrijft hij: 'Hier in Holland moet iedere jongen die gezond is soldaat worden en dat is voor mij de enige mogelijkheid om eens ergens anders naar toe te gaan. Begrijp je dat, Lena? Want echt, ik hou niet van vechten'.⁴⁴ In de eerste plaats wil hij weg van zijn ouderlijk huis en de werkplaats van zijn vader. Daarnaast ziet hij voor zichzelf en het Nederlandse leger een nobele taak weggelegd in de omstreken kolonie. Om dat toe te lichten beroept Pim zich op een benadering van de Nederlandse geschiedenis die zekere parallellen vertoont met Lena's versie van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis: hij benadrukt de beschavende, want 'orde' brengende invloed van de Europeanen tegenover de 'wilde' inheemse bevolking: 'In Indië heb je [...] Javanen, Soendanezen enz. enz. Die stammen leefden in de zestiende eeuw steeds in oorlog met elkaar. Tot de Hollanders kwamen en daar de orde herstelden (al moet ik met schaamte bekennen, dat dat soms erg hardhandig ging)'. In het vervolg van zijn exposé beschrijft hij hoe 'die stammen daar rustig (leefden) tot in 1942 de Japanners kwamen, die de haat tegen de blanken verkondigden en versterkten'. Het gevolg was dat na de nederlaag van Japan 'een groep jonge Javanen' meenden dat ze het voortaan zelf wel konden en de Hollanders niet langer nodig hadden: 'omdat die extremisten zich niet meer onder het gezag van de Hollanders willen stellen, doen ze het met wapens. En volgens de kranten hier moorden de extremisten de Chinezen uit en verbranden ze de dessa's (dorpen)'.⁴⁵

Pim onderscheidt twee motieven die hij binnen een brief met elkaar verbindt: de eerste gaat over zijn behoefte meer van de wereld te zien, de tweede reden raakt aan zijn wens te strijden voor een politiek ideaal zoals dat door de Nederlandse regering werd uitgedragen en in brede kringen van de Nederlandse samenleving werd gesteund. Dat gold zeker voor de Antirevolutionaire kring waartoe Pim behoorde, al roerden zich daar ook stemmen die pleiten voor overleg en een geleidelijke machtsoverdracht in (het voormalige) Nederlands-Indië.⁴⁶ Pim was op de hoogte van deze discussie, want in zijn brief aan Lena schrijft hij dat 'anderen' meenden dat Indië zichzelf kon besturen. Zelf wilde hij daar niet aan. 'Als je de krant⁴⁷ leest is de bevolking die bevrijd wordt reuze blij dat ze onder de extremisten vandaan zijn. En daarom wil ik naar Indië om dat grote onrecht dat de bevolking wordt aangedaan, te herstellen'.

---

44. Ibidem.

45. Brief van 22 nov. 1947 van Pim.

46. Doeko Bosscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden 1939-1952* (Alphen a/d Rijn 1980) en meer specifiek Herman Smit, *Gezag is gezag... Kanttekeningen bij de houding van de gereformeerden in de Indonesische kwestie* (Hilversum 2006).

47. De krant waar Pim op doelt is het dagblad *Trouw*, dat zich onder leiding van J.A.H.J.S. Bruin Slot, tevens Kamerlid voor de ARP, in de kwestie Indonesië opstelde als pleitbezorger voor het behoud van 'ons' Indië.

Ten tweede male vraagt hij Lena of ze zijn overwegingen kan volgen.⁴⁸ Kennelijk heeft Pim behoefte aan bevestiging van zijn motieven om ten strijde te trekken en Lena toont zich loyaal. In haar reactie schrijft ze hem dat ze het ‘baie edel’ vindt dat hij bereid is ‘om die volk te bevry’. Maar ze is ook bezorgd over het gevaar dat haar correspondentievriend daar wacht.⁴⁹ In het vervolg doet Pim een beroep op hun gezamenlijk geloof om haar (en wellicht ook zichzelf) gerust te stellen. God bepaalt immers wanneer hij moet sterven: ‘[E]k kan nie voor mijn tijd dood gaan nie. As ek op 20 jaar moet sterwe, sal ek nie 80 jaar worde. En as God wil dat ek 80 jaar word, sal ek nie met 20 jaar doodgeskiet word nie’. Daar komt bij dat Pim ervan overtuigd is dat hij, met de dood voor ogen, ‘dichter bij God’ zal staan.⁵⁰

Zijn benadering van de strijd in de Nederlandse kolonie maakt deel uit van het dominante vertoog in Nederland en zeker ook in Antirevolutionaire kring over de noodzakelijke handhaving van het Nederlands gezag in Nederlands-Indië.⁵¹ Velen beschouwden de inheemse bevolking als een onderontwikkeld vat vol tegenstellingen, dat slechts onder Nederlandse leiding van explosie gevrijwaard kon blijven. Het ging er om de geestelijke, politieke en sociale nood van de inheemse bevolking te lenigen en er tegelijkertijd voor te zorgen dat het Koninkrijk der Nederlanden zijn plaats kon blijven innemen in de rij van imperialistische mogendheden.⁵² Naarmate het conflict in de jaren 1947-48 gewelddadiger vormen aannam en zich ontwikkelde tot een koloniale oorlog, groeide de weerstand tegen een onafhankelijk Indonesië in Antirevolutionaire kring. ‘In Indië niet de chaos der republiek maar de Rechtsstaat’, luidde de veelzeggende leuze waarmee de Antirevolutionaire Partij in 1948 de verkiezingsstrijd inging.⁵³

Tegelijkertijd mengden zich, zoals Pim in zijn brief aan Lena aangaf, andere stemmen in het naoorlogse debat over de houding die Nederland moest aannemen ten aanzien van de onafhankelijkheidsstrijd in Indonesië. Zonder de ‘gruweldaden’ van de extremisten te bagatelliseren, werd met name vanuit de Gereformeerde Zending benadrukt dat het rechtmatig streven naar zelfstandigheid niet mocht worden veroordeeld door de oorzaak van de naoorlogse conflicten enkel aan de Japanners en de communistisch georiënteerde Soekarno toe te schrijven. Deze critici stelden dat ook ‘het Nederlandse volk’ schuldig was, omdat zij zich te weinig had laten leiden door ‘de eischen van

48. Brief van 22 nov. 1947 van Pim.

49. Brief van 10 dec. 1947 van Lena.

50. Brieven van 21 dec. 1947 en Kersfees 1948 van Pim.

51. Smit, *Gezag is gezag*...

52. Themanummer van het dagblad *Trouw* over Indië in dec. 1943, aangehaald door Bosscher, *Om de erfenis van Colijn*, 207.

53. ARP verkiezingsaffiche voor de verkiezingen van 1948, afgedrukt in Bosscher, *Om de erfenis*, 265.

rechtvaardigheid, onbaatzuchtigheid en naastenliefde'.⁵⁴ Deze groep Antirevolutionairen veroordeelden de starre oppositie tegen een soeverein Indonesië, wat hen het verwijt opleverde dat zij de revolutie steunden en geen oog hadden voor de eisen die de Schrift stelde aan de staat.⁵⁵ Tegenover het nationalistische vertoog plaatsen zij een transnationaal vertoog van wereldwijd geldende mensenrechten dat zich in een later stadium ook naar de ongelijke verhoudingen tussen blank en zwart in Zuid-Afrika zou uitstrekken.⁵⁶

Pim de Valk voelde zich beslist niet aangesproken door de critici, temeer omdat hij er van overtuigd was geraakt dat er in naoorlogs Nederland een tendens gaande was waarbij 'die liefde vir God en Zijn diens verkiel'. Juist nu, zo bezweert hij Lena in oktober 1948, 'moet ons pal staan en ons beginsel, om te ken strijde teen die valse machte wat sich opdring, soos die Communisme, ens'.⁵⁷ Het belang van het handhaven van het Nederlands gezag stond steeds nadrukkelijker in het teken van de wereldwijde bestrijding van het communisme.⁵⁸ Het anti-communistisch vertoog deed ook in Zuid-Afrika opgeld om het gezag van een blanke, van oorsprong Europese minderheid te onderbouwen en de strijd tegen zwarte onafhankelijkheidsbewegingen te rechtvaardigen.⁵⁹ De ideeën en visies zoals Lena en Pim die in hun epistolair universum uitwisselden en bij elkaar versterkten, werden gevoed door dit conservatieve narratief over een blanke, Europese beschavingsmissie dat in Nederland en Zuid-Afrika gangbaar was en waaraan een toenemende angst voor het antichristelijke communisme een extra impuls gaf.

Toen de Nederlandse regering door de internationale gemeenschap gedwongen werd haar strijd tegen de onafhankelijkheidsbeweging in haar kolonie op te geven en de soevereiniteit van de Republiek Indonesië in augustus 1949 werd bezegeld, stond vast dat soldaat P. de Valk en zijn lichte in Nederland zouden blijven. Pas dan krijgt het thema emigratie een prominente plaats in de briefwisseling tussen Pim de Valk en Lena Dusseljee.

54. Bosscher, *Om de erfenis*, 220-224, met een verwijzing naar een 'manifest van een aantal arbeiders in de Gereformeerde Zending' in *Trouw* van 15 dec. 1945.

55. Bosscher, *Om de erfenis*, 238-239.

56. Meijers, *Blanke broeders – zwarte vreemden*.

57. Brief van 17 okt. 1948 van Pim.

58. Bosscher, *Om de erfenis*, 239.

59. In juni 1950 werd de *Suppression of Communism Act* aangenomen, die de Communistische Partij van Zuid-Afrika (CPSA) verbood. Deze wet zou er toe bijdragen dat de illegale CPSA en het verboden ANC nauwer op elkaar betrokken raakten. Vgl. Stephen Clingan, *Bram Fischer. Afrikaner revolutionary* (Cape Town 1996) hoofdstuk 8 en Thomas J. Noer, *Cold War and Black Liberation: The United States and White Rule in Africa, 1948-1968* (Colombia 1985).

Emigratiekoorts: verlangen om te springen

In februari 1947, een half jaar na aanvang van hun briefwisseling, bracht Lena als eerste het thema emigratie naar voren: 'Ik sluit 'n stukkie oor immigrasie wat na Suid Afrika kom in. Hulle sê daar is ook heelwat Hollanders by'. In het krantenknipsel werd de bevordering van de immigratie van vaklieden uit Nederland aangekondigd,⁶⁰ ondanks het Nederlandse beleid dat emigratie toen nog ontmoedigde.⁶¹ 'Hartelijk dank ook voor je emigratiestukje. Het was erg leuk', reageerde Pim toen eerder plichtmatig dan geïnteresseerd.⁶² Een half jaar later is zijn interesse voor emigratie alsnog gewekt. Dan vraagt hij Lena of er soms houtdraaiers in Bloemfontein zijn, omdat hij overweegt zich op den duur in Zuid-Afrika te vestigen. Wel houdt hij een stevige slag om de arm. 'Het zal nog wel enige jaren duren en het is nog steeds zo: 'De mens wikt, maar God beschikt'.⁶³ Nadien wordt Pim volledig in beslag genomen door zijn naderende dienstplicht en zijn mogelijke uitzending naar Indonesië. Het thema emigratie blijft rusten, totdat hij zich in het najaar van 1949 begint te oriënteren op zijn toekomstperspectieven. Begin oktober 1949 schrijft hij Lena dat hij graag naar Zuid-Afrika wil emigreren: 'Maar julle land neem nie baie gauw mense op nie, of het moet baie bekwame vakmense wees. En baie bekwaam is ek nog nie. Maar dit sal ek nog maar 'n tjdje laat sluimer, want dit duur nog wel 'n paar jare vir ek die diens uitkom'.⁶⁴ Lena reageert enthousiast en verzekert hem dat hij 'baie welkom geheet sal word en dat jii baie van die land sal hou'. Als hij meer informatie wil hebben moet hij er maar om vragen en zal zij er achteraan gaan. 'Dus as dit die Heer se wil is, sien en praat ek dalk met jou oor 'n paar jaar'.⁶⁵

Pim had zich goed geïnformeerd over het immigratiebeleid van de Zuid-Afrikaanse regering zoals dat in de eerste jaren na het aantreden van de nationalistische premier D.F. Malan in 1948 gestalte kreeg. Malan en zijn Nasionale Party waren aanvankelijk op hun hoede voor een versterking van het Engels georiënteerde bevolkingsdeel in Zuid-Afrika door de komst van immigranten uit de geallieerde landen. Bovendien waren zij uiterst beducht voor concurrentie waarmee het minder gefortuneerde deel van haar blanke Afrikaner aanhang te maken kon krijgen.⁶⁶ Alleen goedopgeleide vaklieden waren welkom. En juist dat maakte Pims kansen gering, aangezien hij geen

60. '10,000 immigrante van jaar verwag. Nederlandse Vakmanne Sal ook Kom', in niet nader aangeduide krant van 19 feb. 1947 als bijlage bij een brief van 23 feb. 1947 van Lena.

61. Van Faassen, 'Min of meer misbaar', 34.

62. Brief van 9 mrt. 1947 van Pim.

63. Brief van 31 aug. 1947 van Pim.

64. Brief van 9 okt. 1949 van Pim.

65. Brief van 1 nov. 1949 van Lena.

66. Archief Ministerie van Sociale Zaken (voortaan: mvsz), dir. Emigratie, nr 359: Rapporten van de emigratieattaché te Pretoria over de jaren 1946-1952.

vakopleiding had genoten. Een cursus meubelmaken had hij halverwege afgebroken, kort voordat hij in dienst ging. Nu was Pim niet te beroerd om ergens 'onderaan' te beginnen, verzekerde hij Lena, maar ook dan had hij nog altijd iemand nodig die voor hem garant wilde staan. Dus als hij na zijn afzwaaien uit militaire dienst zo ver was, dan hoopte hij een beroep te kunnen doen op de contacten van haar vader.⁶⁷ Opnieuw schreef Lena dat ze hem op alle mogelijke manieren wil helpen.⁶⁸

Pim de Valk was inmiddels aangestoken door de 'emigratiekoorts' die zich aan het eind van de jaren 1940 in heel Europa en zeker ook in Nederland manifesteerde.⁶⁹ In 1948 wees een jaarlijks NIPO-onderzoek uit dat ruim 32 procent van de Nederlandse beroepsbevolking serieus overwoog te gaan emigreren, terwijl 17 procent met de gedachte speelde.⁷⁰ Tussen 1946 en 1952 zouden in totaal 142.747 Nederlanders daadwerkelijk vertrekken en eind 1955 was hun aantal opgelopen tot zo'n 245.103 (2,19 procent van de totale bevolking). De meesten gingen naar Canada (ruim 40 procent) en Australië (een kleine 30 procent), dan volgde de Verenigde Staten (ruim 10 procent) en Zuid-Afrika (ruim 9 procent), en ook in Nieuw Zeeland en Zuid-Amerika vonden zij een nieuwe bestemming.⁷¹ Pim voelde de noodzaak tot emigratie des te sterker door de terugkeer van zo'n 75.000 Nederlandse dienstplichtigen uit Indonesië die op zoek moesten gaan naar een baan in de burgermaatschappij: 'Al die seuns moet 'n plaas vind in die maatschappij, en die plaas is daar nou al haas nie meer nie. Daar sal dus 'n werkloosheid gaan kom, ook al deur die overbevolking van Holland. Ons is die 10 milioen inwoners al virbij', verklaarde hij Lena in een brief van 13 november 1949. Net als zoveel Nederlanders was Pim de Valk ervan overtuigd dat het 'verlies' van Nederlands-Indië in combinatie met de groeiende beroepsbevolking onvermijdelijk tot een stijgende werkloosheid zouden leiden. Ook de Nederlandse regering was die mening toegedaan. In 1950 liet zij, bij monde van de koningin, weten dat structurele werkloosheid in de toekomst alleen kon worden voorkomen door tegelijk met de industrialisatie grootschalige (overzeese) emigratie te stimu-

67. Brief van 13 nov. 1949 van Pim.

68. Brief van 27 nov. 1949 van Pim

69. B.P. Hofstede, *Thwarted Exodus. Post-War overseas migration from the Netherlands* (Den Haag 1964) 12-31.

70. J. Pen, 'De mirakels en de trend. Economische geschiedenis van de periode 1945-1963', in *Economisch Statistische Berichten*, december 1980, aangehaald door Van Faassen, 'Min of meer misbaar', 53. Er wordt hier over de totale Nederlandse bevolking geschreven, maar gezien de context en de vraagstelling ga ik ervan uit dat het om de beroepsbevolking gaat. Hofstede laat in *Thwarted Exodus*: 17 zien dat in 1948 verhoudingsgewijs de meeste Nederlanders geneigd waren tot emigratie, terwijl in 1952 de meeste Nederlanders daadwerkelijk zijn vertrokken.

71. Hofstede, *Thwarted Exodus*, 5 en 29 gebaseerd op cijfers van de emigratie-instanties, Vgl. Loedolff, *Nederlandse Immigrante*, 13.

leren.⁷² Voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis werd een actief emigratiebeleid ontwikkeld als instrument van de werkgelegenheids- en bevolkingspolitiek.⁷³ Vertrokken er in 1949 nog 13.963 emigranten uit Nederland, in 1952 zouden dat er 48.690 zijn.⁷⁴

Pim zette niet al zijn kaarten op één bestemmingsland. Begin 1950 had hij zich georiënteerd op de mogelijkheden in Zuid-Amerika. Ook bij deze verkenning vond hij Lena aan zijn zijde: ‘Gaan jij nog Suid-Amerika toe? Dit is ’n plek wat ek ook altijd baie graag wou gaan zien het, veral die dele om die Amazona. Ek het al baie boeke gelees oor avonture in die Amazona Bosse. Nou nog is daardie gevoel van rondreis in mij. As ek eerdag die kans kry, gaan ek nog’.⁷⁵ Lena mag dan verlangen naar verre reizen, als jonge vrouw alleen waren de mogelijkheden om die verlangens te realiseren uiterst gering. Temeer omdat zij zich niet gesteund wist door een emigratiebeleid van de Zuid-Afrikaanse overheid, die er juist op uit was haar Afrikaner bevolking voor de blanke natie te behouden.⁷⁶ De briefwisseling met Pim biedt haar de mogelijkheid die verlangens te articuleren en brengt de vervulling daarvan – althans op papier – iets dichterbij. Met hun correspondentie creëren zij een *imaginair universum* waarbinnen alles denkbaar is, zolang de alledaagse praktijk geen barrières opwerpt. Niet lang daarna laat Pim haar weten dat de weg naar Zuid-Amerika op een dood spoor is beland.⁷⁷ In het vervolg richt hij zijn pijlen weer op Zuid-Afrika. Maar tegenover de stimulans die Pim ondervindt van het actieve emigratiebeleid van de Nederlandse overheid, stonden andere krachten die hem van emigratie weerhielden.

Hij noemt drie obstakels die zijn vertrek in de weg stonden: zijn gebrek aan vakbekwaamheid, zijn financiële beperkingen en zijn vader die hem slecht kon missen in zijn eenmanszaak. Pim schrijft hoe blij hij was dat hij dankzij de militaire dienst het ouderlijke huis en de werkplaats had kunnen verlaten, maar ondertussen was duidelijk dat zijn vader het alleen moeilijk kon bolwerken. Hij worstelde met de vraag hoe ver de verplichting van een zoon aan zijn vader moet gaan: ‘Moet ik mijn levensgeluk opofferen voor hem?’ Bij het zoeken naar een antwoord richt Pim zich niet alleen tot Lena,

72. Troonrede van 1950.

73. Van Faassen, ‘Min of meer misbaar’: 50-67. Zie ook Du Plessis, *Die Nederlandse emigrasie na Suid-Afrika*, 92-93.

74. Hofstede, *Thwarted Exodus*, 5.

75. Brief 11 apr. 1950 van Lena. Van Pim zijn tussen 9 jan. en 5 mei 1950 geen brieven bewaard gebleven.

76. Vgl. Loedolff, *Nederlanse Immigrante*, 21.

77. Brief van 5 mei 1950 van Pim; zie ook brief van 27 mei 1950. Meer informatie is er niet over bekend, en De Valk zelf weet zich hier niets meer van te herinneren. In deze jaren werd ook emigratie naar Zuid-Amerika, met name katholieke en protestantse groeps migratie van boeren naar Brazilië, bevorderd. Vgl. W. van der Mast, *Praktijk en patroon van recente Nederlandse groeps migraties* (Groningen 1963).

maar ook tot God – al verklaart hij dat hij ‘niet zo dicht bij Hem leef dat ik Zijn antwoord kan horen’.⁷⁸ Gevoelsmatig voelt Pim zich heen en weer geslingerd tussen zijn loyaliteit aan zijn vader en zijn vurige wens het ouderlijk huis te verlaten. Alle persoonlijke en maatschappelijke ‘*push*-factoren’ ten spijt, ziet Pim vooralsnog geen kans om in beweging te komen. Twee maanden later suggereert hij in een brief van 22 oktober 1950 aan Lena een andere mogelijkheid om hun beider leven een nieuwe wending te geven. Nadat hij eerst zijn hart heeft gelucht over een jarenlange ongelukkige liefde, meldt hij de aankomst van Zuid-Afrikaanse verpleegsters die in Nederlandse ziekenhuizen komen werken. Zou Lena er niet voor voelen een tijdje in Holland te komen werken na haar opleiding?

De mogelijkheid die hier wordt geboden lijkt haaks te staan op het eerder genoemde emigratiebeleid van zowel de Nederlandse als Zuid-Afrikaanse overheid. Maar naast het stimuleren van de emigratie van de mannelijke beroepsbevolking was er in Nederland tegelijkertijd sprake van een uitgesproken tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten zoals verpleegsters en huishoudpersoneel.⁷⁹ Van Zuid-Afrikaanse zijde werd medewerking aan de tijdelijke overkomst van verplegend personeel geboden om de komst van Nederlandse emigranten te bevorderen. Voor Lena bood deze ontwikkeling in ieder geval de mogelijkheid haar reislust in praktijk te brengen: ‘As dit die Heer se wil is sal dit heerlik wees as dit eendag kan waar word, want ik wou mos van altijd af vreemde lande besoek’. Er speelde nog meer, want net als Pim heeft ook zij onlangs afscheid genomen van een onmogelijke liefde.⁸⁰ Het vooruitzicht van haar komst naar Nederland biedt beiden troost bij hun gedeeld verdriet om een verloren liefde. Voorlopig was het iets om naar uit te zien, maar eerst moest ze haar opleiding afronden. De plannen voor Lena’s overtocht zouden nooit verder uitgewerkt worden, althans niet in de beschikbare correspondentie. Pims emigratieplannen bleven daarentegen actueel. In zijn laatste brief van het jaar 1950, opgefleurd met plakplaatjes van een Kerstman, kerstklokken en engelen, verzekert hij zijn penvriendin dat hij nog altijd graag naar de Unie wil komen.⁸¹

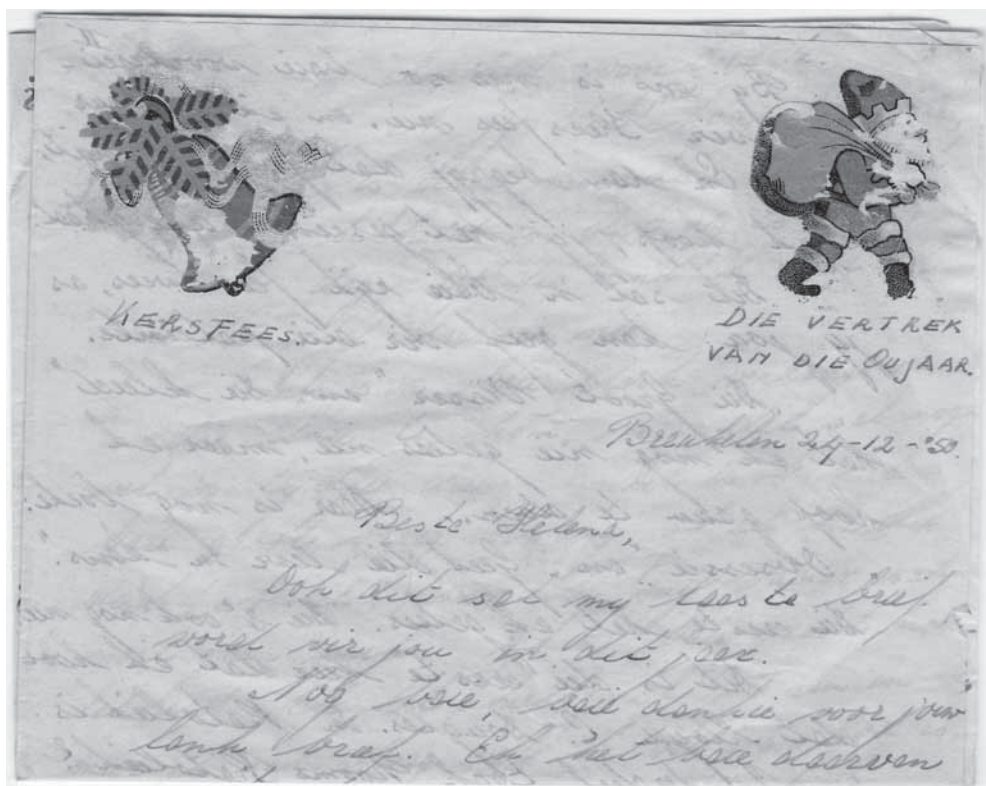
Maar als in maart 1951 zijn dienstplicht erop zit, keert hij toch weer terug naar Breukelen om opnieuw houten poten te gaan draaien in zijn vaders werkplaats. Hij is terug bij af, net als Lena die hem in diezelfde maand bericht dat ze is teruggekeerd naar haar ouders in Bloemfontein. Zij is overspannen en moet een half jaar rust nemen. Voor het eerste richt Pim zich dan tot

78. Brief van 6 aug. 1950 van Pim.

79. Hilda Verwey-Jonker, ‘Vrouwentekort’, *Vrouwenbelangen* 15 (1950) 2, aangehaald in Henkes, *Heimat in Holland*, 11. Vgl. Els Blok, *Loonarbeid van vrouwen 1945-1955* (Nijmegen 1978) 60-67.

80. Brief van 15 nov. 1950 van Lena.

81. Brief van 24 dec. 1950 van Pim.

Brief van Pim de Valk van 24 december 1950 (particuliere collectie B. Henkes, Amsterdam).

‘Lieve’ in plaats van ‘Beste’ Lena: ‘Die lesing van jouw brief het mij bijna my hart laat breek. O Lena, hoe sal ek jouw kon skryf hoe baie pijn dit my gedaan het dat jij nie meer verpleegster kan wees nie. Ek weet hoe baie groot liefde jij vir dit werk gevoel het’. Dan is het moment aangebroken om haar zijn liefde te verklaren:

‘[E]k het gemerk dat jij meer vir mij is dan een gewoon korrespondensievriendin. Juis omdat jouw teleurstelling mijn teleurstelling geword het. Die moeilijkheid is, dat ons so baie ver van elkaar verwijder is, en elkaar nie gesien het nie. Een ontmoeting kan teenval. [...] Ek kan (nog???) nie na s.a. emigreer nie, omdat ik voel, dat ek hier ’n toekom het. Lena, hoe is dit met jouw gestel? Durf jij hieroor te skryf?’ Ek glo seker, dat God dese korrespondensie so gelei het.⁸²

In haar reaktie – ‘Vergewe mij maar dat ek die lief-aan van my brief dieselfde sit as wat jij dat in my brief gedoen het, want op hierdie stadium voel ek dat ek

82. Brief van 24 juni 1951 van Pim.

dit nie anders kan sit nie' – bedankt Lena hem voor zijn meelevende woorden. Sinds de ontvangst van zijn brief 'skyn die son weer'. Tussen de regels door onthult zij haar diepgaande gevoelens voor hem en eindigt dan ook 'Ek sien angstig uit na jou volgende brief, baie groet, Lena'.⁸³

In zijn eerstvolgende brief houdt Pim zich enigszins op de vlakte, maar komt in een P.S. alsnog tot de kern van de zaak: 'Als jij eendag een jongman ontmoet, sal jij dan van hom ken hou, of sal jij sê: Ek kan mij nie geen nie, want ek hou van een jongman in Holland?'.⁸⁴ Voor Lena is inmiddels duidelijk dat hij de man is die haar het beste begrijpt en van wie ze is gaan houden, maar tot haar spijt 'is [ons] in die ongelukkige posisie om die see tussen ons te hê'. De omstandigheden zijn nu een keer zo 'dat jy nie hier is, of ek nie daar nie'.⁸⁵ Beiden vragen zich af of een correspondentie genoeg is om zo'n belangrijke beslissing op de baseren. In de volgende brieven wordt er om de hete brei heen geschreven, totdat Pim in november 1951 de knoop doorhakt:

'Lena, ek weet nie hoe te sê nie. Ek weet, jy het my lief. Ek weet, ek het jou lief. Maar daar is die baie moeilikhede. Daar is 'n groot afstand tusse ons. Vorsover ek sien kan, kan ek nog nie naar Suid Afrika kom nie. Jij is nie vermoënd nie om die reis te betaal. Ek is nie vermoënd nie om die reis te betaal. [...] Maar Lena, daar is wel God met 'n belofte. Vir Hom is nie 'n afstand te groot nie. Vir Hom is nie het geld nie een bezwaar nie. Lena, ek wil jou vra, mag ons die belofte aanneem, en alles van Hom verwag? Mag ons daarop 'n Toekoms bou? Mijn hart se ja'.⁸⁶

Hetzelfde geldt voor Lena, zo blijkt uit haar antwoord.⁸⁷

Heroriëntatie en mobilisatie voor de sprong

Dan komt Pims leven in een stroomversnelling, terwijl Lena's leven juist tot een angstvallige stilstand lijkt te komen. Zijn toekomstbeeld ondergaat een radicale verandering. Hij heeft niet alleen een concreet oriëntatiepunt (Lena en haar familie in Zuid-Afrika) waarop hij zich kan richten, maar ook een aansprekend, want romantisch verhaal waarmee hij de nodige steun weet te verkrijgen. In december gaat hij naar het Arbeidsbureau, waar hij te horen krijgt dat hij naast een werkgeversverklaring en een huisvestingsverklaring ook een bewijs van 'kredietwaardigheid' nodig heeft. Jhr. mr. A.F. de Savornin

83. Brief van 14 juli 1951 van Lena.

84. Brief van 12 aug. 1951 van Pim.

85. Brieven van 2 sept. en 1 okt. 1951 van Lena.

86. Brief van 14 nov. 1951 van Pim.

87. Brief van 21 nov. 1951 van Lena.

Lohman, die Pim op bijeenkomsten van de vereniging ‘Vrienden van de Zeilvaart’ had ontmoet, zette zich in voor een werkgeversverklaring door zijn vriend P. Prins, eigenaar van een grote meubelfabriek in Pretoria, te benaderen.⁸⁸ Aan Lena’s ouders vraagt Pim of zij voor een huisvestingsverklaring kunnen zorgen.⁸⁹ Onderwijl begint hij naarstig te sparen voor de overtocht.⁹⁰ Die kostte zo’n 800 gulden, terwijl hij nog maar 150 gulden op de bank had staan en hij niet voor subsidie in aanmerking kwam.⁹¹ ‘Maar ook dit is voor God nie een beswaar nie’, luidde zijn bezweringsformule.⁹² In maart ontving hij de nodige papieren van Prins uit Pretoria, die in een vriendelijke brief liet weten dat hij hem – na de voorspraak van De Savornin Lohman – niet als sollicitant, maar als een ‘vriend uit Holland’ beschouwt. Zijn vrouw zal Lena uitnodigen om bij hen langs te komen.⁹³ Het onderlinge netwerk tussen Nederlanders overzee en in het ‘thuisland’, dat zo’n cruciale rol speelt bij migratieprocessen, werd ook in Pims geval met succes gemobiliseerd.

Met de werkgeversverklaring van Prins ging Pim ijlings naar het emigratiekantoor in Utrecht, waar ze de papieren in orde zouden maken. De Valk besloot een oproep te plaatsen in het dagblad *Trouw* van 9 april 1952: ‘Wie is genegen een Jongeman, aan wie een goede betrekking werd aangeboden in Zuid-Afrika, f 900,- te lenen?’⁹⁴ Daar werd niet op gereageerd, maar enkele weken later was een gefortuneerde vriend van zijn ouders bereid hem 900 gulden te lenen, waarmee hij zowel de reis kon bekostigen als aan de eis tot kredietwaardigheid voldeed.⁹⁵ Tegelijkertijd stortte Pim zich met hernieuwde energie op een cursus Engels, verdiepte hij zich in literatuur over Zuid-Afrika en zat hij gekluisterd aan de radio als er iets over Zuid-Afrika aan de orde kwam.⁹⁶ ‘Dis so wonderlik om die verlange te voel na die land wat mij so

88. Brief van 12 jan. 1952 van A.F. de Savornin Lohman uit Bentveld aan Pim de Valk. In bezit van Pim de Valk, Johannesburg.

89. Brief van 14 jan. 1952 van Pim aan men. en mevr. Dusseljee.

90. Brief van 22 dec. 1951 van Pim.

91. Sinds het begin van de jaren 1950 werd emigratie van overheidswege gesteund. In een album van Pim de Valk met foto’s en autobiografische teksten (voortaan: *Album*), staat dat hij ‘door een fout van het Arbeidsbureau’ niet voor subsidie in aanmerking kwam. Bij navraag kan De Valk zich niet meer herinneren om welke fout het ging. Zie voor overheidsbeleid aangaande subsidies: Van Faassen, ‘Min of meer misbaar’.

92. Brief van 13 jan. 1952 van Pim.

93. Brief van 1 mrt. 1952 van Pim. Ook het origineel is bewaard gebleven in Pim de Valks *Album*.

94. In zijn *Album* heeft Pim de Valk de advertentie ingeplakt met de vermelding dat er geen reactie op kwam.

95. In een brief van 20 apr. 1952 schrijft Pim dat hij om de lening heeft gevraagd. Kennelijk is de afloop positief, want in antwoord op mijn vragenlijst schrijft Pim dat hij 900 gulden kon lenen. In zijn *Album* memoreert hij een lening van f 900,- door ‘de heer vd Berge’.

96. Aan de cursus Engels wordt meerdere malen aan gerefereerd in Pims brieven. In reactie op een vragenlijst schrijft De Valk in 2006 dat er elke zaterdagmiddag om 2 uur op de

baie, baie lief is. Ek weet, ek hou so baie van die land', schrijft hij Lena.⁹⁷ Vier dagen later doet hij nog een schepje bovenop met een frase uit het Afrikaner volkslied *Die Stem van Suid-Afrika*:

'Mij verlange naar s.A. is so baie groot. Nou ek meer oor lees en meer oor hoor, groei mij liefde vir jou land en nasie. En dit gee alleen maar een baie diep verlange om self te sien en self te praat. Ja, ek weet nou dat ek die roep van SA te sterk gevoeld het om te weerstaan tot daar ook maar een antwoord moontlik is: Ek sal antwoord op jou roepstem/ Ek sal offer wat jij vra/ Ek sal lewe, ek sal sterwe/ Ja vir jou – Suid Afrika.⁹⁸

Vijf jaar eerder had hij Lena nog laten weten dat haar volkslied 'Die stem van Suid-Afrika' hem volslagen onbekend was.⁹⁹ Sindsdien was Pims gevoel van gemeenschappelijkheid tussen het Nederland en het blanke, Afrikaner deel van Zuid-Afrika gegroeid. Deze emotie bereikte een welhaast extatisch hoogtepunt op het moment dat hun briefwisseling hem in de richting van een daadwerkelijke emigratie naar Zuid-Afrika voerde. Zijn hartstochtelijke gevoelens voor Lena vermengden zich met een hevig verlangen naar haar vaderland, dat zijn nieuwe bestemmingsland zou worden. Het vooruitzicht zijn leven in een ander land voort te zetten, ging gepaard met een perspectiefwisseling: de oriëntatie op de Nederlandse omgeving maakte plaats voor de Zuid-Afrikaanse.¹⁰⁰

Het contact met zijn naaste familie en vrienden kwam geheel in het teken te staan van zijn naderend vertrek. Pim had geluk: waar dat voor andere aspirant-emigranten met afstandelijkheid, afwijzing of gevoelens van verraad gepaard kon gaan,¹⁰¹ ervoer hij voornamelijk steun en aanmoediging uit zijn naaste omgeving. Dat gold ook voor zijn vader die hem node zou missen in zijn werkplaats. Zo kreeg hij voor zijn verjaardag op 27 maart 1952 van

---

radio Engelse les werd verzorgd door James Brotherhood. Daarin noemt hij ook het boek van de christelijke auteur Gerard H. Hoek, *Zuid-Afrika, land van mogelijkheden en contrasten* uit 1949.

97. Brief van 16 mrt. 1952 van Pim.

98. Brief van 20 apr. 1952 van Pim. *Die Stem van Suid-Afrika* was sinds 1928 een populair volkslied onder Afrikaners in Zuid-Afrika en werd in 1957 het nationale volkslied in plaats van *God Save the Queen*. Sinds 1997 zijn de eerste vier regels van het eerste couplet en vier bewerkte Engelstalige regels, samen met twee coupletten van *Nkosi sikelel' iAfrika*, het officiële volkslied van Zuid-Afrika. In een brief van 6 juli 1952 zal Pim opnieuw aan 'de roepstem' van Zuid-Afrika refereren om Lena te verzekeren dat hij zal komen om 'te lewe en te sterwe vir jou Suid Afrika'.

99. Brief van 29 mei 1947 van Pim.

100. Vgl. voor de oriëntatie op het nieuwe land van bestemming: Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant*, 51-52.

101. Vgl. Hylke Speerstra, *Het wrede paradijs. Het levensverhaal van de emigrant* (Amsterdam/Antwerpen 2008).

zijn ouders een boek over Zuid-Afrika en een Engels woordenboek. Door de ene vriend werd hij verblijd met een boekje Afrikaans proza, terwijl een andere vriend een tekening heeft gemaakt met Pims portret in Nederland en Lena's portret in Zuid-Afrika die via een aantal zuilen (kerken) met elkaar verbonden worden, want – zo schrijft Pim aan Lena – ‘die ene wat overheers is de bijbel. Gods woord’. Het was een bijzondere dag, temeer omdat het wel eens de laatste keer kon zijn dat hij zijn verjaardag in Holland zou vieren. Dat had zijn jongste broer ertoe gebracht hem een schilderijtje van sneeuw-klokjes te geven: ‘Een baie moi herinnering aan Holland’, aldus Pim op een moment dat hij nog een lange en onzekere weg heeft te gaan.¹⁰² Zijn familie zal hem niet loslaten en hij haar evenmin, zoals later nog zal blijken als hij zich eenmaal in Zuid-Afrika heeft gevestigd.¹⁰³ Wel veranderde de betekenis van familie: Pim toont zich intens verheugd wanneer Lena haar brief van 7 juli 1952 eindigt met ‘baie groete aan Vader, Moeder, broers en susters’. Door het weglaten van het bezittelijk voornaamwoord ‘jouw’ ervaart hij dat Lena zijn ouders voortaan als de hare beschouwt. Dat geeft hem een vrijbrief om hetzelfde te doen: ‘Weet jij al wanneer Vader geöpereer sal word? Ek wenste so, ek was dan bij jou’.¹⁰⁴ Nog voor hun daadwerkelijke kennismaking wordt de familie van de een uitgebreid met de verwanten van de ander.

Dankzij Pims schrijflust en zijn behoefte Lena te betrekken bij zijn voorbereidingen kunnen we nauwgezet volgen welke stappen er gezet moesten worden voordat hij Nederland achter zich kon laten.¹⁰⁵ Op het Arbeidsbureau werd een emigratierapport opgesteld dat werd doorgestuurd naar de Stichting Landverhuizing. Die moest een verklaring afgeven van ‘geen bezwaar’. Zodra vast stond dat hij geen schulden of strafblad had, werd de verklaring doorgestuurd naar het Suid Afrikaanse Immigrante Keurings Comité in Den Haag.¹⁰⁶ Dit Comité riep de kandidaat-emigranten op langs te komen. Toen Pim de Valk zich meldde op 21 mei 1952 zaten er al vijftig mensen te wachten: mannen, vrouwen en echtparen. Als hun kinderen in het voormalig Nederlands-Indië geboren waren, moesten ook zij mee naar Den Haag. De Zuid-Afrikaanse autoriteiten wilden er namelijk zeker van zijn dat het om gezonde en vooral blanke Nederlanders ging.¹⁰⁷ Na anderhalf uur nam het hoofd van het Keu-

102. Brief van 28 mrt. 1952 van Pim.

103. Zo zal hij met Lena zijn emigrerende zuster Nel in 1960 opvangen in Johannesburg.

104. Brief van 15 juli 1952 van Lena en brief van 12 aug. 1952 van Pim.

105. Brieven gedateerd Paasfees 1952 en 22 mei 1952 van Pim, evenals Pim de Valk, *Album*.

106. Archief van mvsz, dir. Emigratie, nr. 417: Vestiging van de Zuid-Afrikaanse Keuzecommissie met als taak het selecteren van aspirant-emigranten 1946-1947.

107. Vgl. Johanna Wilhelmina Struik-van Hartingsveldt, *Een terugblik op mijn leven in de twintigste eeuw*. Ongepubliceerde memoires, z.d. (april 2000), z.p. (Kaapstad). Particuliere collectie B. Henkes, Amsterdam. Overigens kenden ook andere landen, met name Australië, een uitgesproken voorkeur voor blanke immigranten. Een overzicht van het naoorlogse immigratiebeleid op grond van etniciteit in de diverse ontvangende landen ontbreekt nog.

ringscomité, de heer G.J. Dickerson, afscheid van het gezelschap en konden de aanwezigen de benodigde formulieren in ontvangst nemen. De aanvraag voor een *permit* bevatte een waslijst aan vragen omtrent persoonlijke kenmerken en omstandigheden, variërend van het ras ('nie nasionaliteit nie, bv. Slaaf, Hebreër, Asiaat ens.'), eventuele lichaamsgebreken en financiële omstandigheden tot namen en adressen van bekenden in Zuid-Afrika. De antwoorden dienden gepaard te gaan met de voornoemde verklaringen van kredietwaardigheid en een bewijs van goed gedrag, een uittreksel uit het geboorteregister, getuigschriften, diploma's, en ook een medische verklaring (doorgelicht op TBC) mocht niet ontbreken.¹⁰⁸ Nadat het formulier in het bijzijn van een beëdigd persoon ondertekend was (Pim ging langs bij het politiebureau), werd het hele pakket doorgestuurd naar het Departement voor Arbeid in Pretoria.¹⁰⁹ Dan kon het nog maanden duren voordat het zo vurig gewenst *permit* in Nederland arriveerde.¹¹⁰ Dat was vaak afzien, ook voor Pim en Lena.

Lena van haar kant viel enigszins stil sinds Pim het initiatief zo sterk naar zich had toegetrokken. Ze schreef minder frequent. Af en toe sijpelt twijfel door in Pims brieven: 'Ek is oortuig dat die pos jouw brief weer lank het laat wag. [...] Lena, ek vergeve jou so baie, baie graag, maar wil jii ook vir mij die bewijs gee van jouw liefde deur briewe? Ek is toch ook maar een mens en verlang so naar die steun en krag wat jouw briewe gee'.¹¹¹ Inmiddels woonde Lena samen met haar zuster in Johannesburg en werkte op het kantoor van een Assurantie Maatschappij. Na een drukke tijd, kreeg ze in mei 1952 meer ruimte om zich te bezinnen op de nabije toekomst. 'Pim, ek moet erken dat ek partij dae baie moedeloos raak. [...] Dan verlang ek vreeslik. Dan lijk dit of die tijd so stadig verbijsaan. Maar die Heer was nog altijd goed voor mij. Hij wijs mij altijd op die ligtpuntjie in die toekomst'.¹¹² Niet alleen het wachten viel haar zwaar, maar ze was ook bevreesd voor de toekomst van haar land, waar betogingen tegen Apartheidsmaatregelen in het voorjaar van 1952 tot massale arrestaties leidden. De kans op een 'siviele oorlog' achtte zij niet ondenkbaar en een maand later beschrijft zij de toestand nog steeds als 'haglik'. Het zag er voorlopig niet naar uit dat dat zou verbeteren.¹¹³ Ze lijkt Pim

108. 'Aansoek om Permit om die Unie van Suid-Afrika of die Mandaatgebied Suidwes-Afrika vir Blywende Vestiging Binne te kom' 1952. Oningevuld formulier (particuliere collectie B. Henkes, Amsterdam). Vgl. Pim de Valk, *Album*.

109. Immigratie viel in deze tijd nog onder het Zuid-Afrikaanse Departement van Arbeid, pas in 1960 wordt een Departement voor Immigratie ingericht.

110. Archief van mvsz, dir. Emigratie, nr 364, map 1: brief van 25-7-1952 van de Nederlandse ambassade in Pretoria aan de Regeringscommissaris voor de Emigratie, B.W. Have-man over een brief aan het Departement van Arbeid in Pretoria naar aanleiding van 200 onbeantwoorde brieven van Nederlandse aspirant-emigranten.

111. Brief van 6 apr. 1952 van Pim.

112. Brief van 25 mei 1952 van Lena.

113. Brieven van 16 apr. en 25 mei 1952 van Lena.

te waarschuwen voor de gespannen situatie in haar land. Daarnaast kunnen haar uitspraken ook geïnterpreteerd worden als een voorzichtige poging de richting van het migratieproces om te keren. Zouden ze er onder de gegeven omstandigheden niet goed aan doen wanneer zij naar Nederland kwam? Ze schrijft het niet met zoveel woorden en als ze dat al suggereerde, dan had Pim daar geen oog voor.

Hij werd vooral in beslag genomen door de bergen papier die hij in de aanloop naar zijn emigratie moest verzetten. Vanuit Nederland probeerde Pim de politieke ontwikkelingen wel te volgen, maar hij liet de spanningen in Zuid-Afrika op geen enkel moment zijn toekomstplannen doorkruisen. In een van zijn brieven aan Lena tekent hij een man in een bootje dat ‘nog’ verankerd ligt.¹¹⁴ Een grappig bedoelde opmerking over zijn door de zon gebruikte huid duidt erop dat hij de ernst van de politieke situatie in Zuid-Afrika niet onderkende. Door het werken in de buitenlucht ‘gaan ek so baie bruin word. Ek [is] baie bevrees dat ek heeltemal swart sal wees as ek bij jou kom. Sal jij nie erg vind nie?’.¹¹⁵ Na twee maanden wachten begint ook Pim tekenen van moedeloosheid te tonen: ‘Die werk is weinig; die verlange groot; die permit nog nie angekom nie; ook nie een brief van jou nie; mij geduld is ook nog groot en mij inspirasie nou volkomen op die end’. Waarna hij Lena vraagt of zij niet in Pretoria langs het Uniegebouw kan gaan om te informeren hoe het zit met zijn papieren. Zelf is hij nog maar eens naar Den Haag gegaan zonder dat dat iets opleverde.¹¹⁶ Onverminderd gaat hij door met de voorbereidselen voor zijn vertrek: hij maakt een gereedschapskist om zijn nieuwe zaag, hamer en beitels in te vervoeren naar Zuid-Afrika. En ondertussen bezweert hij zowel Lena als zichzelf dat het niet lang meer zal duren: ‘[Tis] net soos paarde wat in een wedstrijd moet gaan haardloop. Hulle trappel van ongeduld, maar hulle mag nog nie gaan loop nie. Nog een rukkje, dan sal ook vir ons die startschot afgaan’.¹¹⁷

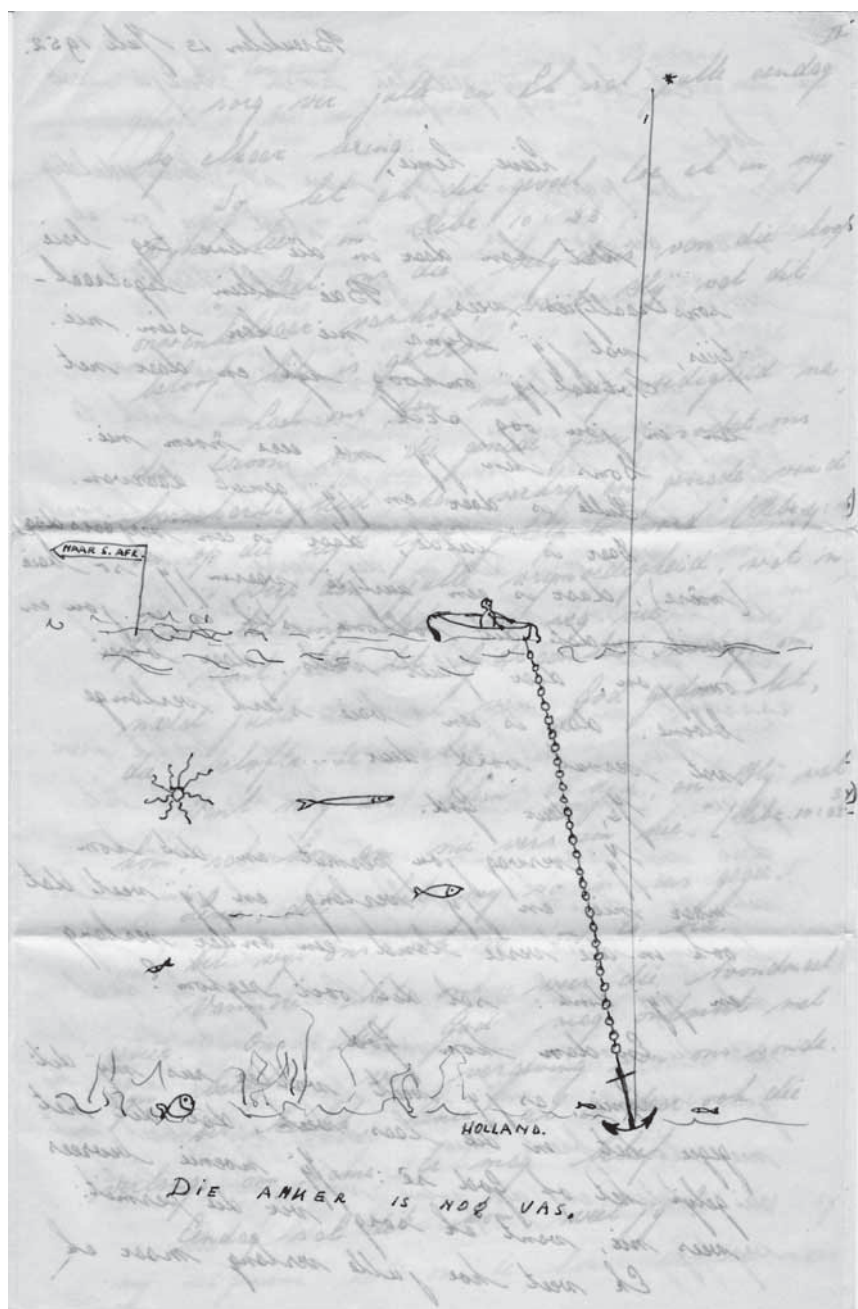
Eind augustus is het dan zover. De *permit* is aangekomen en Pim de Valk is direct naar Amsterdam vertrokken om de overtocht te regelen. Het emigrantenschip *Zuiderkruis*, dat op 28 oktober zou uitvaren, was al volgeboekt. Misschien dat mensen op het laatste moment zouden afzeggen, maar anders moest hij tot het volgend jaar wachten. Hij ging driftig op zoek naar alternatieven, temeer omdat zijn *permit* slechts tot 11 februari geldig was. De *Grote Beer* bood uitkomst. Dit emigrantenschip vertrok op 27 november, maar er bestond ook nog de mogelijkheid met een Engelse boot van de Union Castle Line te gaan. Die voeren elke week, al kon hij alleen mee ‘on short notice’ dat wil zeggen dat hij pas twee à drie dagen voor vertrek te horen kreeg of

114. Brief van 13 juli 1952 van Pim.

115. Brief van 6 juli 1952 van Pim.

116. Brieven van 27 juli en 12 aug. 1952 van Pim.

117. Brief van 31 aug. 1952 van Pim

Tekening van Pim van Valk in de brief van 13 juli 1952 (particuliere collectie B. Henkes, Amsterdam).

er plaats was. Het voordeel was dat hij al eind september kon vertrekken, al stonden daar hogere kosten tegenover. Het was een moeilijke afweging, maar uiteindelijk koos De Valk voor de snelste optie.¹¹⁸ Op 24 september 1952 liet hij Nederland met zijn familie en vrienden achter om op 13 oktober voet aan wal te zetten in Kaapstad. Twee jaar later trouwde hij met Lena Dusseljee.

De sprong

Wat bracht Pim de Valk tot de onbesuisde sprong van de kade in Rotterdam op het schip naar Zuid-Afrika? Zijn daad kan heel goed geduid worden met een verwijzing naar het naoorlogse emigratieklimaat: hij was jong en hij wilde wat, zoals zoveel Nederlanders die alleen of met hun gezin in de naoorlogse jaren besloten Europa te verruilen voor een ander werelddeel. Zijn contact met Lena zou de keuze voor Zuid-Afrika kunnen verklaren. Maar daarmee krijgt zijn vertrek iets onvermijdelijks, terwijl het er lange tijd naar uitzag dat Pim de Valk Nederland niet zou verlaten. Gebrek aan scholing, gebrek aan geld en zijn loyaliteit aan zijn vader stonden zijn vertrek in de weg. En hoe zou een jongedame, die hij nog nooit had ontmoet, hem kunnen helpen als hij eenmaal was gearriveerd? Een poging om met een groep Nederlanders naar Zuid-Amerika te gaan was op niets was uitgelopen, en alles wees erop dat Pim na zijn terugkeer uit militaire dienst voorlopig aan de zijde van zijn vader poten zou blijven draaien in diens werkplaats. Tot het moment waarop zich na vijf jaar een onverwachte wending voordeed in het contact met zijn Zuid-Afrikaanse correspondentievriendin.

Jarenlang hadden Pim de Valk en Lena Dusseljee zich via hun brieven in elkaars leefwerelden verdiept. Ze schreven elkaar over hun land, hun familie en hun werk. Ze wisselden ideeën uit over hun geloof en over politieke ontwikkelingen en ze hielden elkaar op de hoogte van onmogelijke liefdes die geen vervolg kregen. Zo creëerden ze onderling vertrouwen en een gemeenschappelijke wereld in en door hun brieven. Als dan een aangeslagen Lena meldt dat ze haar verpleegstersopleiding moest opgeven en overspannen thuis zit, en Pim daarop in goed gevonden, empathische bewoordingen weet te reageren, gebeurt er iets dat geen van beiden voor mogelijk had gehouden: ze verklaren elkaar de liefde. Eerst nog wat aarzelend, want kan dat wel als je elkaar nog nooit hebt ontmoet? Maar dan pakt Pim door. Hij weet, zo schrijft hij: ‘jij houdt van mij en ik hou van jou’. En dat moet genoeg zijn om alle moeilijkheden te overwinnen. Hij beschouwt deze nieuwe ontwikkeling tussen hen beiden als ‘een belofte van God’ en aangezien voor God geen afstand te groot is en geld nooit een belemmering heeft gevormd, moeten zij

¹¹⁸. Brieven van 13, 14 en 15 sept. van Pim.

Trouwfoto Pim de Valk en Lena Dusseljee (particuliere collectie).

niet alleen op papier maar ook in levende lijve bij elkaar kunnen komen. Het ondenkbare wordt denkbaar.

De vonk van de liefde ontstak het vuur van de tot dan toe smeulende emigratieverlangens. En andersom deden de smeulende emigratieverlangens het vuur van de liefde opvlammen. Lena Dusseljee en Pim de Valk boden elkaar de emotionele houvast die zij nodig hadden om het proces van migratie in gang te zetten. Vastbesloten en gesteund door deze romantische liefdesgeschiedenis mobiliseerde Pim alles en iedereen in zijn omgeving om zijn vertrek naar Zuid-Afrika mogelijk te maken. Hij meldt zich bij het Arbeidsbureau, hij regelt een werkgeversverklaring, en hij verkent alle mogelijkheden om voldoende geld voor zijn emigratie bij elkaar te krijgen. Hij zuigt alle informatie in over Lena's 'land en natie' en zo groeit in deze aanloop niet alleen zijn verlangen naar Lena, maar ook naar Zuid-Afrika. Binnen de 'verbeelde gemeenschap' die Lena en hij met hun jarenlange briefwisseling tot stand hadden gebracht, richtte Pim zich vol overgave op zijn toekomstige land van bestemming. De drijvende kracht van zijn hartstochtelijke gevoelens voor Lena werd nog verder opgevoerd door zijn identificatie met haar 'volk', de Afrikaners in Zuid-Afrika. Trappelend van ongeduld wachtte hij op het 'startschot' waarna hij zijn sprong in het ongewisse kon wagen – en Lena van haar kant maakte zich op voor de nieuwe ontwikkelingen die daarvan het gevolg zouden zijn.

In plaats van Pim de Valks emigratie achteraf te reduceren tot het gevolg van structurele *push*- en *pull*-factoren tussen Nederland en Zuid-Afrika, maakt

de briefwisseling tussen hem en Lena Dusseljee het mogelijk de aanloop tot zijn emigratie te volgen vanuit het ongerijmde, het ondenkbare. De brievenstroom van toen toont alle ambivalenties en alternatieven die aan zijn emigratie naar Zuid-Afrika vooraf gingen; of om het in Pim de Valks religieuze vocabulaire te formuleren: ‘De mens wikt, maar God beschikt’. Dat was niet zo, want uiteindelijk beschikte niemand anders dan Pim zelf, daarbij gestimuleerd door Lena en zowel gesteund als geremd door een migratiebeleid en een complex netwerk aan instanties en personen in beide landen. Hun briefwisseling legde daartoe de basis en biedt historici achteraf een ingang tot de emotionele kant van transnationale identificatieprocessen, die het voorstellen om te gaan emigreren sturen. Om de voorbereidingen voor de emigratie in gang te zetten moet er daadwerkelijk iets gebeuren in de emotionele huishouding van de potentiële emigrant, die zich moet gaan heroriënteren op een nieuwe omgeving. Pim bracht die verschuiving te weeg door de voorzet die Lena had gegeven op te pakken en haar zijn liefde te verklaren. Nadat het koloniale gevecht aan hem voorbij was gegaan en de emigratie naar Zuid-Amerika geen voortgang had gekregen, werd hem alsnog de kans geboden zich te doen gelden als initiatiefrijke jongeman die onvervaard de toekomst in Zuid-Afrika tegemoet durft te treden. Niet alleen zou hij zijn geliefde, maar ook haar volk in zijn armen sluiten om samen – en geleid door God – hun pad te vervolgen.

Onherroepelijk refereert het beeld dat uit de laatste fase van hun briefwisseling naar voren komt aan het romantische sprookje van de prins op het witte paard die een verre reis onderneemt naar zijn afwachtede, lelieblanke geliefde. Lena Dusseljee was weliswaar blank en blond, maar haar rol was verre van afwachter in dit hele proces. Het was niet ondenkbaar dat zij naar Nederland zou zijn gekomen. Die beweging lag meer in de lijn der verwachtingen als we de literatuur over ‘huwelijksmigratie’ bestuderen. Daarin ligt de nadruk op vrouwen die hun (aanstaande) echtgenoot volgen.¹¹⁹ Hier is het echter de man die naar zijn (aanstaande) echtgenote vertrekt. Een beweging die op het eerste gezicht misschien uitzonderlijk genoemd kan worden, maar die bij nadere beschouwing evengoed aansluit bij richtinggevende beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid waar zij beiden mee te maken hadden. Met de komst van Pim de Valk naar Lena Dusseljee in Zuid-Afrika werd immers het ‘mannelijk’ initiatief gearticuleerd, al toont hun correspondentie hoezeer zij beiden om beurten het initiatief namen dan wel de ander daartoe uitdaagden.

Zonder hun wederzijdse liefdesverklaring te willen reduceren tot een instrumentele handeling, roept die wel de onmogelijke vraag op: werd de emigratie van Pim de Valk in gang gezet door de liefde, of werd de liefde in

¹¹⁹. Sinke, ‘Marriage through the mail’.

gang gezet door de wens om te emigreren? Duidelijk is dat de migratiewens en de liefde elkaar wederzijds opriepen en versterkten, gedreven door een verlangen de horizon te verbreden en een nieuwe wending te geven aan het bestaan. Emigratie, zo wilde ik laten zien met deze casestudy, is in belangrijke mate een mentaal proces dat zich afspeelt in een ruimte die niet in het ene, noch in het andere land gelokaliseerd kan worden maar in de ruimte daartussen. Wanneer historici hier meer oog voor krijgen bij hun benadering van migratieprocessen, kan de geschiedschrijving van migratieprocessen zijn finalistische karakter achter zich laten en meer aandacht geven aan de drijvende kracht van de verbeelding bij dynamische identificatieprocessen die zich in een transnationale ruimte afspelen. Een ruimte waarin de betrokkenen zich niet in het ene of het andere land bevinden, maar in meerdere landen tegelijkertijd.

Over de auteur

Barbara Henkes (1955) is als universitair docent verbonden aan de sectie Moderne Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen. Zij promoveerde aan de UvA op *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (1995) en publiceerde in 2005 *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit, 1918-1948*. In haar onderzoek richt zij zich op processen van identificatie met nationale gemeenschappen in de twintigste-eeuwse geschiedenis, momenteel toegespitst op transnationale familiegeschiedenissen en migratie tussen Nederland en Zuid Afrika.

E-mailadres: B.Henkes@rug.nl.